

De oudste christelijke architectuur in ons gebied

M.J.A. Vermunt

In de streek rond Sittard, in de aangrenzende Duitse Selfkant en in het meest zuidelijke deel van de provincie Limburg bevinden zich nog enkele resten van een bouwvorm, die beschouwd kan worden als de belangrijkste vertegenwoordiger van de vroegste kerkelijke architectuur in Noord-Europa: de zaalkerk.

Deze resten bestaan doorgaans uit niet meer dan fragmenten van oud natuurstenen muurwerk, bewaard gebleven na uitbreiding en verbouwing van het oorspronkelijke kleine zaalkerkje, zoals nog te zien is in Limbricht, Hillensberg, Millen, Mesch, Nijswiller en Wahlwiller. Zelden is de zaalkerk in haar originele gedaante onaangetaast gebleven. Een bekend voorbeeld is het Catharinakerkje in Lemiers, andere zijn de kerken van Holset en Asselt, zij het dat die in recentere tijden nogal rigoureuus gerestaureerd werden.

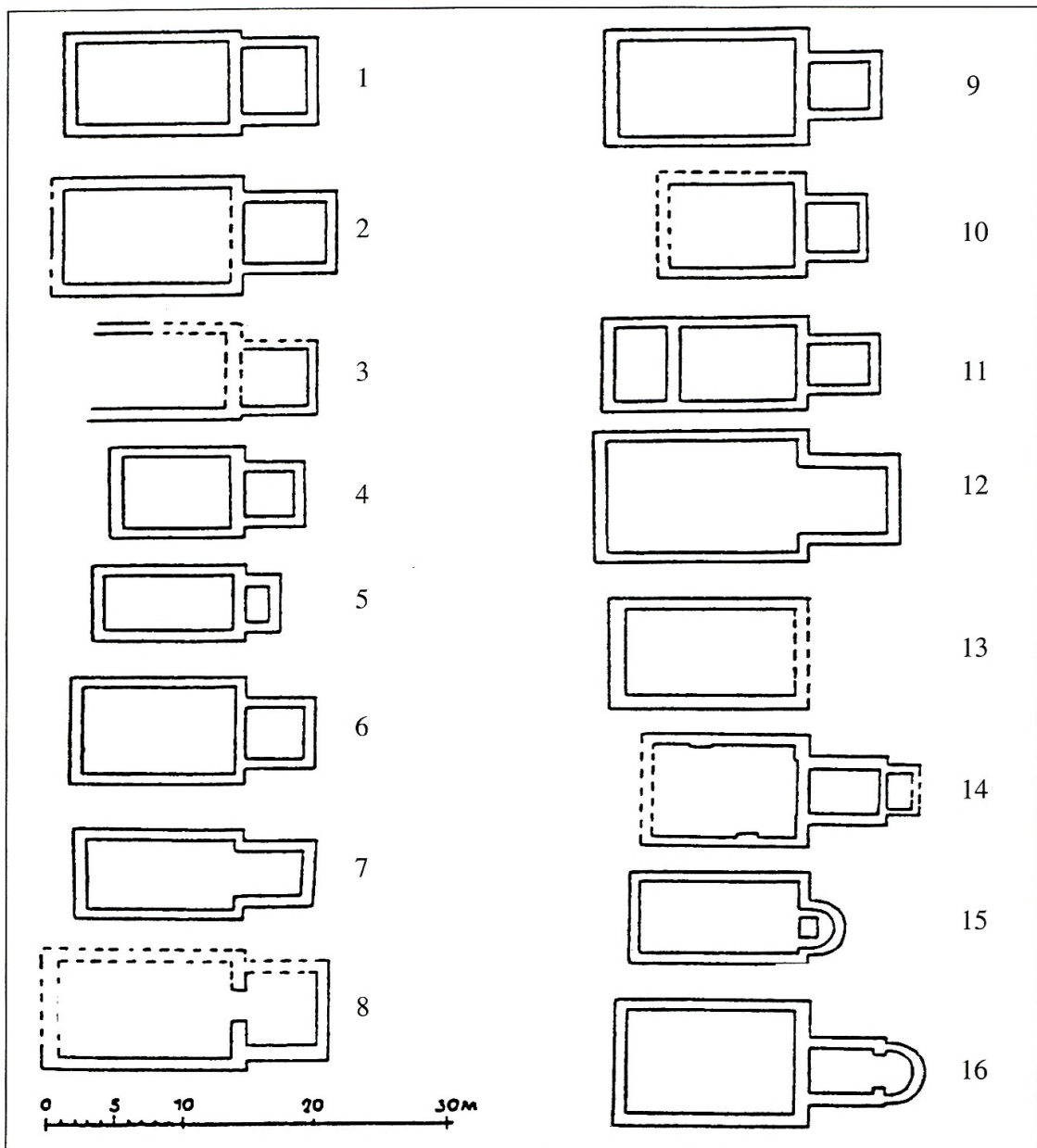
De zaalkerk van Lemiers toont de typische architecturale dispositie, die we bij veel zaalkerken, opgegraven of nog intact, tegenkomen: een langwerpige zaal of “schip”, voorzien van een zadeldak, met een aan de oostzijde aangebouwde rechthoekige ruimte voor het altaar, die niet alleen smaller is dan het schip, maar waarvan het dak ook verlaagd is ten opzichte van het schipdak.

In de vooroorlogse literatuur werd nooit veel aandacht besteed aan deze kerkvorm. Ze werd over het algemeen beschouwd als een wat primitieve dorpse architectuur, als een vereenvoudiging van grotere drieschepige kerken, ontdaan van elke uitwendige verfraaiing. Juist vanwege de soberheid boden de weinige nog bestaande zaalkerken, ook die van ver buiten het Maas- en Rijngebied, bijzonder weinig aanknopingspunten voor een precieze datering. Men kwam meestal niet verder dan de betiteling “vroeg” of “voor-Romaans”.

Toen na de uitgebreide verwoestingen van de tweede wereldoorlog gelegenheid ontstond om op grote schaal opgravingen te verrichten onder kerkgebouwen, werden daar in veel steden en dorpen funderingen blootgelegd van oudere stenen voorgangers, soms zelfs sporen van houten kerken aangetroffen. Een van de grootste opgravingscampagnes werd in de late jaren '40 van kerken in Noord-Limburg en Gelderland uitgevoerd onder leiding van Pieter Glazema. Dat onderzoek leverde een aantal op van meer dan 25 zaalkerkplattegronden, weliswaar in grootte variërend, maar in aanleg met elkaar vergelijkbaar.¹

Deze ontdekkingen leidden tot het besef dat het statische beeld, dat van het middeleeuwse kerkgebouw bestond, eigenlijk niet klopte en er veel meer sprake was van een continue ontwikkeling, die zich in de loop der eeuwen had gemanifesteerd in een aaneenschakeling van vergroting, afbraak en nieuwbouw. In de tweede plaats bleek de oudste grondvorm in zeer veel plaatsen, niet alleen in dorpen, maar ook in

¹ P. Glazema, *Oudheidkundige opgravingen in PSHAL 84 (1948), 197-280.*
door de oorlog verwoeste Limburgse kerken, in:

Noordlimburgse zaalkerken, door Glazema opgegraven.

1. Sint Odiliënberg (Mariakapel) 2. Afferden 3. Geisteren 4. Swolgen 5. Venlo
 6. Arcen 7. Blerik 8. Maasniel 9. Horst 10. Gennep 11. Beegden 12. Sevenum
 13. Buggenum 14. Boxmeer 15. Broekhuizenvorst 16. Grubbenvorst.

de grotere steden, die van een eenvoudige eenschepige kerk te zijn met een rechtgesloten of halfronde koorsluiting. Ook de vele bouwhistorische waarnemingen, die in de loop der tijd gedaan werden tijdens restauratiecampagnes in kerken, zorgden voor verrassingen. Het verwijderen van pleisterlagen bracht vaak resten aan het licht van vroegere bouwfases en hergebruikt materiaal. Veel drieschepige kerken bleken in hun kern muurwerk van oudere, later vergrote eenschepige kerkjes te bevatten. Voor die eenschepige vorm met de typische tweedeling in een schip en een versmalde altaarruimte, kwam al snel de benaming “zaalkerk” in gebruik. De ontdekking van steeds meer voorbeelden in een buitengewoon uitgestrekt gebied bewees dat deze uiterst eenvoudige gebedshuizen een grote rol hadden gespeeld in de geschiedenis van de kerkarchitectuur.

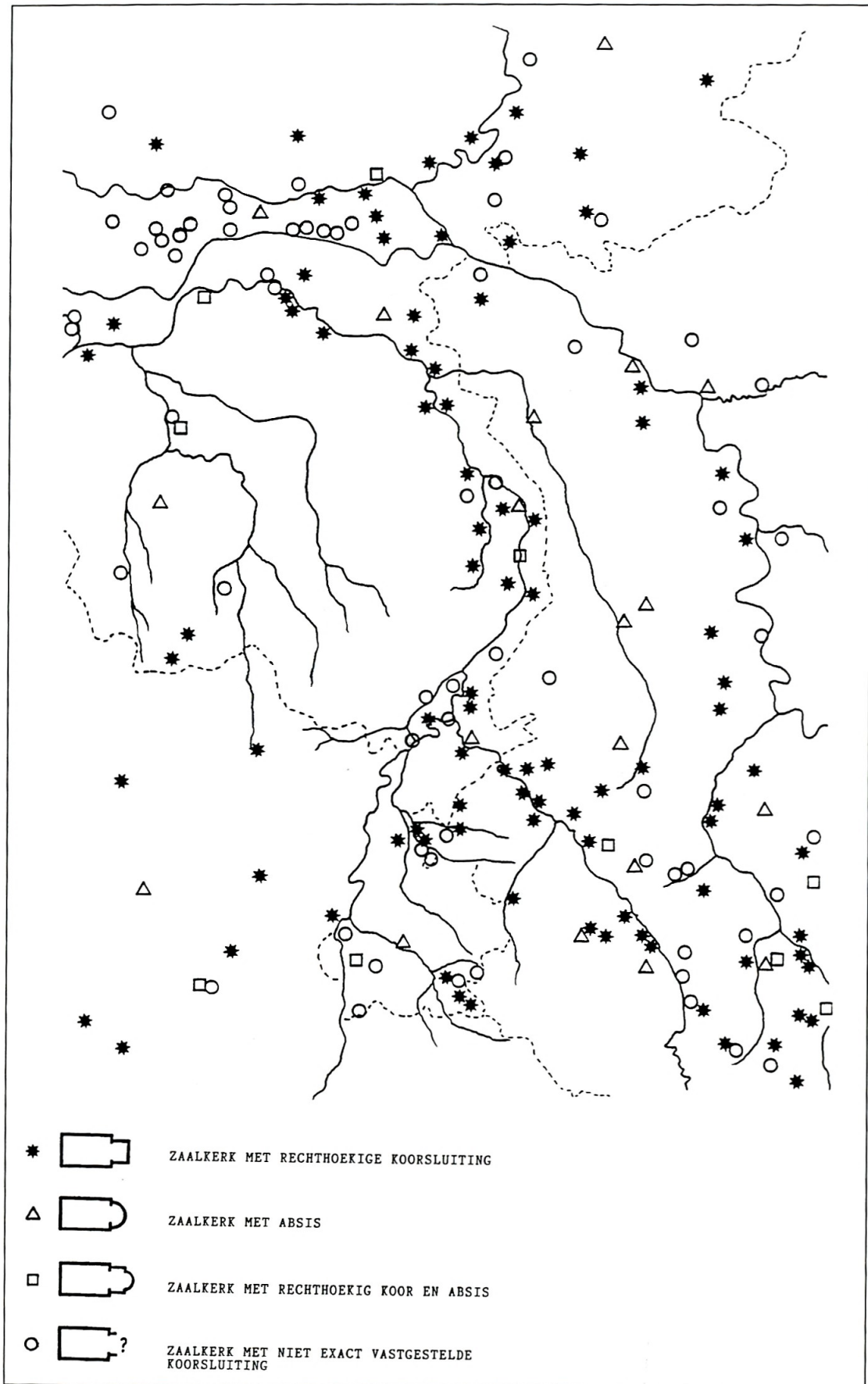
De zaalkerk met de rechthoekige koorsluiting

Door onderzoek kon worden vastgesteld dat van alle voor- of vroeg-Romaanse kerken in Nederland en in het Rijn- en Maasgebied het grootste deel in eerste aanleg bestond uit kleine zaalkerken met een rechthoekige altaaruimte. Men spreekt ook wel van de zaalkerk met het rechtgesloten koor. Dit is eigenlijk niet helemaal korrekt, want de term “koor” slaat op de ruimte tussen het schip en de plaats van het altaar. Een dergelijke door de liturgie bepaalde ruimteverdeling, die bij grotere kerken vaak wel aanwezig is, doet bij de zaalkerk niet ter zake: daar is de ruimte waar het altaar staat, duidelijk en zonder overgang direkt afgescheiden van het schip. De liturgie in een zaalkerk moet zich dus tot een minimum beperkt hebben: met een geestelijke die de mis opdroeg bij het altaar en de gelovigen die, bijeengekomen in een simpele zaal, de dienst bijwoonden. Desondanks is de terminologie “schip-en-koor” ook voor de zaalkerk ingeburgerd geraakt. Het is belangrijk in dit verband bij de benaming schip steeds “zaal” in gedachten te houden en bij koor “altaaruimte”. Zaalkerken met dit tweeledige grondplan bepaalden het kerklandschap van Noord-Europa tussen de zevende en de twaalfde eeuw. Ze waren veel talrijker dan alle andere bouwvormen, zoals de drieschepige kerk, de centraalbouw en de eenschepige kerken met zijkapellen of dwarsarmen. Ook twee andere kerktypen, die overigens eveneens tot de zaalkerken gerekend worden, de zeldzame eenschepige kerk zonder aangebouwde altaaruimte en die met een halfronde (absidale) koorsluiting, welke laatste ten zuiden van de Alpen veel voorkomt, werden door de zaalkerk van het “Lemiers-type” in het noorden van Europa in aantal ruim overtroffen.

In totaal zijn er (Engeland en Ierland niet meegerekend) ruim 230 bekend, maar als daarbij ook alle onderzochte kerken geteld worden waarvan de precieze vorm niet exact te achterhalen viel, doch waarschijnlijk tot dit type gerekend moeten worden, stijgt het aantal tot circa 350.² De relatieve concentratie van deze kerken tussen Rijn en Maas wekt misschien de indruk dat we hier met een streekgebonden vorm te maken hebben. Niets is echter minder waar. Deze dichtheid is in grote mate het gevolg van de vele naoorlogse opgravingen (vooral ook in het Keulse gebied). De werkelijke verspreiding van de zaalkerk met rechtgesloten koor strekte zich namelijk uit van Ierland tot Rusland en van Noorwegen tot Zwitserland.³ Het zal blijken dat juist dit grote areaal en de steeds terugkerende dateringsproblematiek antwoorden op vragen omtrent de oorsprong en de vormontwikkeling van de zaalkerk ernstig in de weg staan.

² M.J.A. Vermunt, *De zaalkerk in de Noord-europese kerkarchitectuur tussen 600 en 1300*, doct.scriptie kunstgeschiedenis Nijmegen 1989.

³ Daarbuiten vinden we deze kerkjes nog in Normandië en Zuid-Frankrijk, bijvoorbeeld: *Perpignan I uit de negende eeuw*.

Verspreiding van zaalkerken in het gebied van Rijn en Maas.

De reconstructie van de architecturale opbouw

Ondanks de grote aantallen is het erg moeilijk om een goede indruk te krijgen van een bouwvorm die voornamelijk door de archeologie is overgeleverd. Bij de reconstructie van de bovengrondse opbouw van de zaalkerk moeten we ons immers realiseren, dat geen enkele kerk van voor het jaar 1000 in het gebied dat hier is weergegeven, noch daarbuiten intact bewaard is gebleven. Er rest slechts een handjevol exemplaren uit de elfde en de twaalfde eeuw, waar later vaak allerlei verbouwingen aan uitgevoerd zijn, zoals het vergroten van vensters, het dichtmaken van deuropeningen en het vervangen van de dakbedekking. Wat nog resteert heeft bovendien bijzonder weinig kenmerken voor stilistische vergelijkingen. Decoratieve elementen komen bijna niet voor, een enkele deur- of vensteromlijsting daargelaten.

Ofschoon het grondplan van een zevende eeuwse zaalkerk in principe gelijk kan zijn aan dat van een twaalfde eeuwse, is het niet zeker of dat ook geldt voor het opgaande werk. Toch lijkt er, gezien de eenvoud van het gebouw, weinig speelruimte te zijn om erg af te wijken van het schema dat bewaard is gebleven in het kerkje van Lemiers, gebouwd in de twaalfde eeuw, of bijvoorbeeld dat van Erpekom (opnieuw opgebouwd in het openluchtmuseum van Bokrijk) uit de elfde of twaalfde eeuw. We nemen hier enkele architectonische elementen onder de loep.

Variabel en niet aan tijd gebonden is het bouw materiaal. Het is sterk afhankelijk van de beschikbare grondstoffen. Houten (zaal)kerken werden in onze streken na de tiende eeuw nauwelijks meer gebouwd. In Scandinavië en Oost-Europa is hout echter, zij het op een iets andere manier toegepast dan gebruikelijk was in het noordwesten van Europa in de pre-Romaanse periode, tot na de middeleeuwen het gangbare bouw materiaal naast steen.

Tussen Maas en Roer werd veel gebruik gemaakt van rivierkeien, kiezels en brokken ijzeroer (een sediment), die niet of nauwelijks bewerkt werden, in België en Duitsland van de lokale onbehakte breuksteen in combinatie met bewerkte steensoorten, zoals tuf, kolenzandsteen, basalt en graniet, terwijl in een steenarm gebied als Noord-Nederland meer rivierkeien toegepast werden, net als tufsteen, dat over de rivieren aangevoerd werd. Overal waar puin van oudere, meestal Romeinse stenen bouwwerken voorradig was, zien we een intensief gebruik als secundair bouw materiaal. Vooral tufsteen, vloer-, dak- en hypocaustumtegels (in Asselt en Millen) zijn nu nog goed herkenbaar. Baksteen komt in de meeste gebieden pas in gebruik in de loop van de dertiende eeuw. In die periode echter is het in onze streken zo goed als gedaan met de bouw van zaalkerkjes. De vele eenschepige klooster- en gasthuis-kapellen van baksteen die tijdens en na de dertiende eeuw gebouwd werden en als het ware voortborduren op de oude vorm, kunnen daarom beter niet met de term zaalkerk aangeduid worden. Alleen in het uiterste noorden van Nederland, waar de baksteenproductie al vroeg begon, verrezen nog bakstenen zaalkerkjes.

Na het metselen werden de wanden bepleisterd of vertind. Ondanks de haast romantische ideeën die nu nog bestaan over het grove en rustieke muurwerk, moet er rekening mee worden gehouden, dat dit allemaal verdween onder een laag pleistercement, al of niet glad afgestroken en met witkalk afgewerkt. Het feit dat bij restauraties vanaf het eind van de vorige eeuw bijna overal deze lagen werden

verwijderd, of na slijtage niet opnieuw werden aangebracht, leidt nu tot een volkomen verkeerde indruk van het oorspronkelijke aanzicht van deze kerkjes, vooral wanneer ook nog het voegwerk extra geaccentueerd wordt, zoals in Stavelot en Roloux (België). Het metselverband van schuine rijen tegels, platte kiezels of andere kleine breukstenen, het zogenaamde visgraatmotief of opus spicatum (ook wel korenaarverband genoemd), dat vaak ten onrechte wordt aangehaald als een decoratieve uiting,⁴ werd ook aan het zicht onttrokken. Het is niet meer dan een gevolg van het zo economisch mogelijke verwerken van voorhanden bouw materiaal. Het is zelfs de vraag of de kruistekens van ronde aardewerktegels in de oostwand in Millen en boven de ingang in Kellen, en de horizontale banden van tegels in de oostwand van de kerk van Asselt, wel zichtbaar bleven, of niet óók onder de pleisterlaag verdwenen.

Vensters waren klein en bevonden zich hoog in de muurvlakken. Heel weinig kerkjes bewaarden hun oorspronkelijke vensteropeningen, laat staan het raamwerk zelf dat uit glas, perkament, of een dierlijk produkt bestond. Ze zullen nauwelijks genoeg licht hebben kunnen geven en werden dan ook in later tijd vaak vergroot (Millen) of dichtgemetseld (Hillensberg), waarna nieuwe vensters lager geplaatst werden. Voor zover nog valt na te gaan is de aanwezigheid van vensters in de west- en oostwand eerder uitzondering dan regel.

Ook de ingangen waren aan doorlopende veranderingen onderhevig. Terwijl eenschepige kerkjes in Zuid-Europa hun deuropening meestal in de westwand hebben, vinden we die bij zaalkerken in onze streken steeds in de noord- of zuidwand van het schip. Soms treffen we meer dan één ingang aan (niet altijd tegenover elkaar), maar het aantal voorbeelden hiervan is zeer klein. Ook het koor kon een aparte toegang hebben. De opvatting dat twee ingangen dienden voor de scheiding van mannen en vrouwen moet als verouderd van de hand worden genomen.⁵ Schip en koor werden overdekt door een houten dakstoel, bedekt met hout, riet of stro en later leisteen. Van binnen keek men tegen een vlakke zoldering of een open dakstoel.

Veel problematischer is de reconstructie van de verbinding tussen koor en schip. Deze wordt verondersteld in de meeste gevallen te hebben bestaan uit een zogenaamde triomfboog op vooruitstekende funderingen of een boog die ontsprong uit de vlakke muurwanden, zoals nu nog te zien is in de meest oostelijke altaarruimte in de kerk van Millen. Ook een zware horizontale houten balk (een latei) is denkbaar, zeker in de preromaanse periode. Zelfs een open verbinding waarbij de nok van het schipdak in die van het koor doorloopt, dus zonder de typische verlaging van het koordak, is in principe mogelijk, zelfs al zijn daar helemaal geen voorbeelden van bewaard. Het is bijzonder riskant uit de teruggevonden funderingen een bepaalde opbouw te herleiden. Zo werden in het verleden doorlopende funderingsmuren tussen schip en koor vaak ten onrechte geassocieerd met smalle “Noordengelse” doorgangen en een “doorbroken” muur met een triomfboog, die “Frankisch” zou

⁴ J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland, I*, Assen 1971, 28, 38-40.

⁵ F.Th.W. Smeets, *Bouwgeschiedenis en inrichting van de oude Sint Salviuskerk, in: Lemborgh,*

Het kasteel en zijn Sint Salviuskerk te Limbricht, onder red. van F.Th.W. Smeets, A.B.J.M. Goosen en P.M. le Blanc, Assen 1984, 122-124.

zijn.⁶ Onderzoek heeft uitgewezen dat zulke muurtongen niet per se de wangen van een triomfboog hoefden te steunen, maar ook als versterkend element toegepast werden bij rechte muurhoeken. Willekeurige verschillen in funderingsaanleg, waarbij het ondergrondse werk al of niet aansluit bij het bovengrondse, vindt men in iedere periode terug.⁷

Het probleem van het dateren

Ondanks het grote aantal zaalkerken dat door allerlei onderzoek aan het licht is gebracht, blijft het nog steeds erg moeilijk om afzonderlijke kerken redelijk precies, of zelfs maar binnen de marge van één eeuw, te dateren. Bouwmateriaal noch grondplan geven daarvoor enig aanknopingspunt. Dit geldt voor de opgegraven kerken in Limburg net zo als voor de nog bewaard gebleven restanten. Het onwetenschappelijk verlangen naar vroege dateringen, het onderscheiden van meer bouwfasen dan er in werkelijkheid bestonden en slecht uitgevoerde opgravingen hebben in het verleden helaas nogal eens geleid tot weinig objectieve schattingen naar de ouderdom van zaalkerkjes. Hierbij moet gezegd worden, dat ook bij huidige kerkopgravingen het kenmerkende gebrek aan goed dateerbare vondsten (vooral aardewerkfragmenten) en de door vele begravingen geroerde ondergrond niet zelden het nauwkeurig dateren van natuurstenen funderingen (laat staan resten van houtbouw) zo goed als onmogelijk maken. Dan blijft soms alleen het ontbreken van baksteen over als een bruikbare “terminus ante quem” (tijdgrens of tijdstip waarvoor iets dateert).

Een ontwikkeling van kleine naar grote zaalkerken of een tijdgebonden voorkeur voor maatverhoudingen doet zich niet voor. De lengte van het schip kan variëren tussen 5 en 30 meter. De meest toegepaste afmetingen zijn een zaallengte van 9 tot 10 meter en een breedte van omstreeks 5 meter; het grondplan van de smallere altaarruimte benadert vaak een vierkant. Wel zijn er enige regionale verschillen. De grote tufstenen zaalkerken in Noordnederland en het Gelderse rivierengebied, zoals in Andelst, Buurmalsen en Kerkdriel met een lengte van ruim 15 meter, dateren over het algemeen uit de twaalfde eeuw, terwijl de Limburgse iets kleiner zijn en wat vroeger worden gedateerd.

Evenmin is er sprake van een vaste vormontwikkeling. Zaalkerken met een ingesnoerde altaarruimte zijn niet afgeleid van de simpele rechthoekige zaal (wat voor Limbricht beweerd werd), noch is het aanbouwen van zijschepen, uitbreiding of vergroting van schip of altaarruimte, of zelfs totale nieuwbouw, gebonden aan een bepaalde tijd. Dergelijke ingrepen zijn afhankelijk van zaken als bewoningsdichtheid, status en statusverandering van de kerk door bijvoorbeeld parochievorming, kapittelstichting of andere kerkhiërarchische verschuivingen, die ieder willekeurig moment op kunnen treden. Slechts van de aanbouw van torens valt te zeggen, dat deze meestal pas plaatsvindt na het midden van de twaalfde eeuw. In sommige streken, zoals het Middenlimburgse land, vinden we in de twaalfde en dertiende eeuw nog

⁶ *Glazema (noot 1)*, 200.

⁷ *Kubach/Verbeek, IV*, 36-37, 177-178.

veel kleine, nauwelijks gemodificeerde zaalkerkjes verspreid over een relatief klein gebied, terwijl elders (met name in Gelderland) de concentratie minder is en de kerken groter zijn. Opvallend is ook dat de altaarruimten over het algemeen het eerst voor uitbreidingen in aanmerking komen; eerder dan het schip, dat soms zelfs onveranderd blijft, zoals bijvoorbeeld in Nijswiller en Wahlwiller. Dit kan er op wijzen dat eerder een verandering in de liturgie optrad, die in zulke kleine kerkjes toch al tot het minimale beperkt moest blijven, dan een snelle aanwas van de christelijke bevolking. In hoeverre dit samenhangt met de parochiale ontwikkeling blijft nog steeds onderwerp van studie. Alleen door de bestudering van de bijbehorende nederzettingen, grafvelden, begraafplaatsen en de regionale bewoningsgeschiedenis zal het dateringsprobleem van afzonderlijke zaalkerken dichter bij een oplossing gebracht kunnen worden. Hierbij is de verdeling van bezit van de eerste landeigenaren van cruciaal belang, omdat veel zaalkerken hun bestaan niet begonnen zijn als dochterkerk van een klooster of kapittel maar als zogenaamde eigenkerk in de buurt van de burcht of versterking van de lokale heer. Een eigenkerk was onderdeel van het domaniaal goed en dus het persoonlijk eigendom van de machthebber, hetgeen betekent dat hij daar zelf een (leke)priester voor kon benoemen. Veel van zulke eigenkerken zijn later tot parochiekerk uitgegroeid. Wanneer die overgang precies plaatsvond is door gebrek aan bronnenmateriaal vaak moeilijk vast te stellen. Toen het eigenkerkrecht in 1179 door het patronaatsrecht werd vervangen, was de parochievorming al zo goed als voltooid.⁸ Helaas zijn de plaatsen in Limburg met een combinatie van kerk en versterking, zoals Limbricht en Born, maar ook Millen, nog nauwelijks aan een goed archeologisch onderzoek onderworpen geweest.

Het begin van de kerstening

In het verleden werd de neiging om (opgegraven) overblijfselen van kerkjes een grote ouderdom toe te kennen vaak mede bepaald door wat bekend was over de regionale missieactiviteiten en kerkstichtingen in de vroege middeleeuwen. Tot nu toe echter is er in de provincie Limburg, op Maastricht na, geen enkele kerk opgegraven uit de zevende of achtste eeuw, en zijn ook sporen uit de negende en tiende eeuw niet bijzonder talrijk.

Toch zijn er redenen genoeg om aan te nemen dat bij de komst van Willibrord aan het einde van de zevende eeuw het christelijke geloof al doorgedrongen was tot het huidige Brabant en Limburg, althans tot de daar gevestigde Frankische elite. Hiervoor zijn twee argumenten aan te voeren. In de eerste plaats wordt de tweede helft van de zevende eeuw gekenmerkt door een snelle uitbreiding van kloosterstichtingen in noordelijke richting, welke mogelijk was geworden na een opgetreden stabilisatie in de onderlinge concurrentiestrijd van de lokale adel.⁹ Kloosters als Tholey, Stablo,

⁸ *Munsters*, LV II, 452.

⁹ F.C.W.J. Theuws, *Centre and periphery in Northern Austrasia (6th-8th centuries). An archaeological perspective*, in: *Medieval archaeo-*

logy in the Netherlands, onder red. van J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga, Assen/Maastricht 1990, 41-69.

Nijvel, Fosses en Andenne kwamen tot stand door contacten van de rondtrekkende bisschoppen en geestelijken als Eligius en Amandus met de adellijke bovenlaag, die er een zekere legitimatie van haar gezag aan ontleende. Ongetwijfeld hebben deze stichtingen bijgedragen aan het verspreiden van het christendom in de omgeving. Het is echter niet bekend in welke mate het christelijk geloof was doorgedrongen (bijvoorbeeld in de lagere klasse van de bevolking) en tot hoever naar het noorden de invloed reikte. Ook over de bevolkingsdichtheid zelf is nog maar weinig bekend. Van de bisdommen Tongeren/Maastricht en Keulen, in voorgaande eeuwen toch enkele van de belangrijkste christelijke centra langs Rijn en Maas, lijkt - althans in deze vroege periode - haast geen directe kerstenende werking te zijn uitgegaan.¹⁰ In de tweede plaats wijzen schenkingen aan Willibrord in het begin van de achtste eeuw van zowel wereldse als kerkelijke goederen op een reeds aanwezig christendom. Een bekend voorbeeld is het klooster van Susteren, als steunpunt op de route tussen Echternach en Utrecht in 714 geschonken aan Willibrord. Ook elders waren er reeds kerken voor zijn komst, zoals in Antwerpen (schenking van een door Amandus gebouwde kerk aan Willibrord door Rauching en Bebelina in 726), in Utrecht (de Maartenskerk die gebouwd zou zijn in het begin van de zevende eeuw) en mogelijk ook in Nijmegen (een kerk gewijd aan Stephanus, gelegen ten zuidoosten van het Valkhof).¹¹ Ondanks de schriftelijke bronnen levert de archeologie zo goed als geen aanwijzingen voor het vroege christendom van vóór de elfde eeuw. Dat geldt zowel voor het Limburgse gebied als daarbuiten. In ons land zijn bijvoorbeeld geen Merovingische rijengrafvelden bekend met duidelijke christelijke elementen in de vorm van bijgebouwen met een sacrale functie. De vroegste christelijke kerkhoven worden niet alleen gekenmerkt door het ontbreken van grafgiften en de oriëntatie van de graven, maar ook door een definitieve breuk met de plaats: ze liggen, zoals de naam al aangeeft, steeds bij een kerk en omgekeerd vinden we onder de oudste kerken zelden niet-christelijke graven. Aan de rand van enkele rijengrafvelden in Duitsland, zoals in Köln-Jünkersdorf (zesde-achtste eeuw) en München-Aubing (zevende-achtste eeuw) stonden kleine eenschepige houten gebouwtjes van 6 tot 7 meter lengte, die we mogelijk kunnen identificeren als vroege vormen van sacrale ruimten. Het zijn geen grafmonumenten of kerkjes, maar eerder memoriehuisjes. Opmerkelijk is het feit dat ze in geen van beide plaatsen ooit zijn uitgegroeid tot kerken met christelijke begravingen.¹² De kerkjes van Pier (zevende eeuw en later) en Morken (tiende eeuw), beide in Kreis Bergheim, stonden op grafvelden die in gebruik waren van de zesde tot de late zevende eeuw. Een voorbeeld van wat misschien wel een overgangsfase genoemd kan worden is het kerkje van het

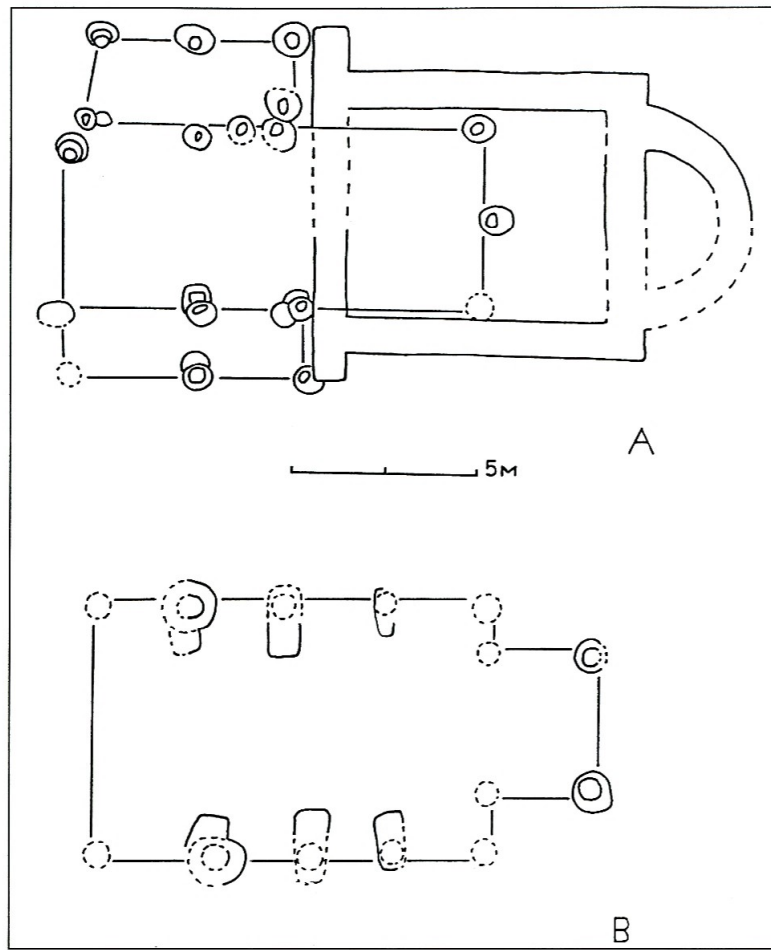
¹⁰ M. Werner, *Zur Rolle des fränkischen Adels bei der Stiftung von Kirchen und Klöstern im mittleren Maasgebiet*, in: *Sint-Servatius, bisschop van Maastricht. Het vroegste christendom in het Maasland, onder red. van C.G. de Dijn*, (= *Kunst en oudheden in Limburg* 28), Borgloon-Rijkel 1986, 97-124.

¹¹ P. Leupen, *Het oudste patrocinium van Nijmegens parochiekerk*, AGKKN21 (1979), 131-

145; A.G. Weiler, *Willibrords missie, christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, *Hilversum* 1989, 95-96, 109-111.

¹² G.P. Fehring, *Die Stellung des frühmittelalterlichen Holzkirchenbaues in der Architekturgeschichte*, in: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 14 (1967), 179-197.

Reconstructie van het grondplan van de houten kerken in Grobbendonk-Ouwen (A) en Lohn (B). In Grobbendonk is het houten koor later door steenbouw vervangen.

Belgische Grobbendonk-Ouwen. Het werd in de achtste eeuw gebouwd op een nieuw aangelegd grafveld uit de late zevende eeuw met graven van vooraanstaande personen uit de lokale elite, op enige honderden meters afstand van een oudere, niet langer gebruikte begraafplaats. Hier wilde de elite zich blijkbaar onderscheiden van hun (heidense) plaatsgenoten. Contact met het nieuwe geloof was voor hen misschien een van de belangrijkste redenen om zich van hun voorouders “af te zonderen”.¹³ In Valkenburg bij Leiden, waar aan de negende eeuwse stenen kerk waarschijnlijk een oudere van hout voorafging, werd bij de kerk een graf met aan de dode meegegeven wapens gevonden. Dit wijst op de mogelijkheid dat hier al in de achtste eeuw een kerk direkt op een Frankisch grafveld neergezet werd, zonder uit te wijken naar een andere nog ongerepte plaats. Het wijst er bovendien op dat de vroegste christelijke begravingen nog van bijgiften voorzien kunnen zijn geweest.¹⁴

¹³ Theuws (noot 9), 61-63; G. de Boe, *De archeologische getuigen van het eerste christendom in de Civitas Tungrorum*, in: *Sint-Servatius* (noot 10), 54-55.

¹⁴ E.J. Bult, D.P. Hallewas, *Archaeological evidence for the early-medieval settlement around the Meuse and Rhine deltas up to ca AD 1000*, in: *Archaeology* (noot 9), 86.

In het oostelijke deel van Noord-Brabant zijn, voor zover er onderzoek is gedaan, (nog) geen sporen gevonden van kerken, waarvan het bestaan op grond van de schriftelijke overlevering al in de vroege achtste eeuw vermoed kan worden, zoals Bakel, Waalre en Ruimel. Hetzelfde kan overigens gezegd worden van plaatsen als Heiloo en Utrecht. Als hier al sprake kan zijn van enige continuïteit van het christelijk geloof vanaf de zevende en achtste eeuw, dan geldt die niet voor de plaats van de sacrale gebouwen waarin het werd beoefend.

De resten van de houten kerk(en) in Gemonde, een plaats die al in het jaar 698 werd vermeld, dateerde Glazema voor een deel nog in de zevende eeuw, maar zij horen eerder thuis in de tiende eeuw.¹⁵

Ook de moeilijk te interpreteren paalsporen onder de stenen zaalkerkjes van Afferden, Buggenum, Geisteren, Gennep en Grubbenvorst dateren waarschijnlijk uit deze periode. Overigens is het alleen in Buggenum mogelijk een voorzichtige reconstructie van een houten gebouw van 7 meter breedte te maken.¹⁶ In Sint Odiliënberg, een stichting uit de eerste helft van de achtste eeuw door de Angelsaksische monniken en metgezellen van Willibrord, Wiro, Otger en Plechelmus, is in de jaren 1949 en 1950 archeologisch onderzoek onder de Petruskerk uitgevoerd. De eerste kerk was waarschijnlijk eenschepig met twee zijkapellen of zijschepen en had een polygonale koor-sluiting, te vergelijken met fase 1 van de zevende(?) eeuwse grafkerk van de heilige Trudo in Sint-Truiden. Er werd hier echter geen bewijs gevonden voor bouwactiviteiten voorafgaande aan de negende eeuw.¹⁷

Wel iets ouder zijn de zorgvuldiger opgegraven kerken dichtbij de Selfkant, die van Breberen, Doveren en Palenberg (Kreis Heinsberg). Zij stonden midden tussen als christelijk geïdentificeerde begravingen, waarvan die in Palenberg nog uit de zevende eeuw is te dateren en die in Breberen en Doveren uit de achtste eeuw. De eerste kerkgebouwen van hout verzezen er op zijn vroegst aan het einde van de achtste of het begin van de negende eeuw. Het blijft een intrigerende vraag of ook deze houten kerken nog oudere voorgangers hebben gehad, die misschien geen sporen hebben nagelaten.¹⁸

Voor het Limburgse land is de kerkenbouw in de periode voorafgaande aan de tiende en elfde eeuw (Maastricht even buiten beschouwing gelaten) al met al zeer onduidelijk. Er is nog te weinig materiaal verzameld om een helder inzicht te verkrijgen. De kloof tussen de zevende en de elfde eeuw is dermate groot, dat elke poging om de verspreiding en de architectuur van de vele zaalkerken te verklaren vanuit de historische bronnen aangaande de begintijd van de kerstening gedoemd is tot mislukken.

Enkele vroege kerkjes in het Sittardse gebied zullen in het hiernavolgende besproken worden: Limbricht, Millen, Broeksittard, Höngen en Hillensberg.

¹⁵ H. Stoepker, *Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals*, in: *Archaeology* (noot 9), 199-218.

¹⁶ Kubach/Verbeek IV, 43.

¹⁷ R. van de Konijnenburg, *Het archeologisch bodemonderzoek van de abdijkerksite te Sint-*

Truiden: de oudste fazen, in: *Sint-Servatius* (noot 10), 163-170; Kubach/Verbeek II, 1026-1027.

¹⁸ L. Schaefer, K. Böhner, P.J. Tholen, R. van Uslar, *Früher Kirchenbau im Kreis Heinsberg. Museumschriften des Kreises Heinsberg* 8 (1987), 11-106.

Limbricht

Het Salviuskerkje van Limbricht bestond in eerste aanleg uit een rechthoekig schip met de binnenwerkse maten van 15,75 meter bij 7,75 meter en een (wat wordt aangenomen) rechtgesloten altaarruimte van 5,70 meter breedte en 3,80 meter diepte. In 1979 werd een summier onderzoek verricht naar de funderingen.

De latere ingrijpende verbouwingen aan de kerk, de bouw van de polygonale koor-sluiting in de dertiende eeuw en de aanbouw van een zuidelijke zijbeuk met toren in de vijftiende en zestiende eeuw lieten weinig over van het karakter van de oorspronkelijke zaalkerk. Van de oudste fase zijn nog muurgedeelten van maaskeien bewaard in de noordwand van het schip en in de noord- en zuidwand van het koor, alsmede een uit kolenzandsteen opgebouwde rondbogige deuropening in de noordwand en een rechthoekige deuropening van zandsteen en mergel in de zuidwand van het koor, beide dichtgemetseld. De oudste bouwfase van de kerk, zoals die eerder werd beschreven, dient enigszins bijgesteld te worden.¹⁹ Een vroegste gedaante als eenschepige zaal zonder koor, te dateren in de tiende eeuw, heeft waarschijnlijk nooit bestaan, en wel om twee redenen. Ten eerste wijst een bouwnaad tussen de schip- en koorfunderingsmuren, zoals in Limbricht werd vastgesteld, niet per se op een verbouwing, maar is het eerder een gevolg van de manier van aanleg. Funderingen werden vervaardigd door het storten van nauwelijks door mortel bijeengehouden keien en steenpuin in op maat uitgegraven sleuven. Het is denkbaar dat daarbij eerst de vorm van het schip en daarna die van het koor werd uitgezet, waardoor beide greppelvullingen "koud" op elkaar konden staan. Niet zelden werd de funderingsmuur die schip en koor scheidde geheel doorgetrokken, zoals onder meer in Venlo en Arcen. Er zijn zelfs kerken (Arcen, Xanten) die in hun funderingsmuren op verschillende hoogten zowel een doorlopend verband als een bouwnaad vertonen.²⁰

Een even belangrijke reden is het feit dat er naast de groep van honderden zaalkerken met een rechtgesloten koor maar enkele zijn waarvan met zekerheid gezegd kan worden dat ze ooit bestonden uit een enkelvoudige rechthoekige ruimte zonder duidelijke scheiding tussen schip en altaarruimte. Een bekend voorbeeld is de Petruskerk in Nijvel, een rechthoekige zaal van 23 bij 6,80 meter, waarschijnlijk in hout opgetrokken. Het altaarfundament werd teruggevonden tegen de oostwand. In het jaar 659 werd Gertrudis hier begraven in een nieuw aangelegde rechthoekige uitbouw tegen de oostzijde van de kerk, die echter niet de functie van een altaarruimte kreeg.²¹

Een voorbeeld van een echte stapsgewijze ontwikkeling, maar dan andersom, is de Clemenskerk van Fischeln, waar in de elfde eeuw een schip tegen een oudere, tiende eeuwse cella werd gebouwd, die daarmee tot altaarruimte van de nieuwe zaalkerk promoveerde.²² Ook het opgegraven koor van de kerk van Zelhem bestond in oorsprong uit een zelfstandige kleine rechthoekige ruimte die dateerde uit de negende

¹⁹ Smeets, (noot 5), 124-156.

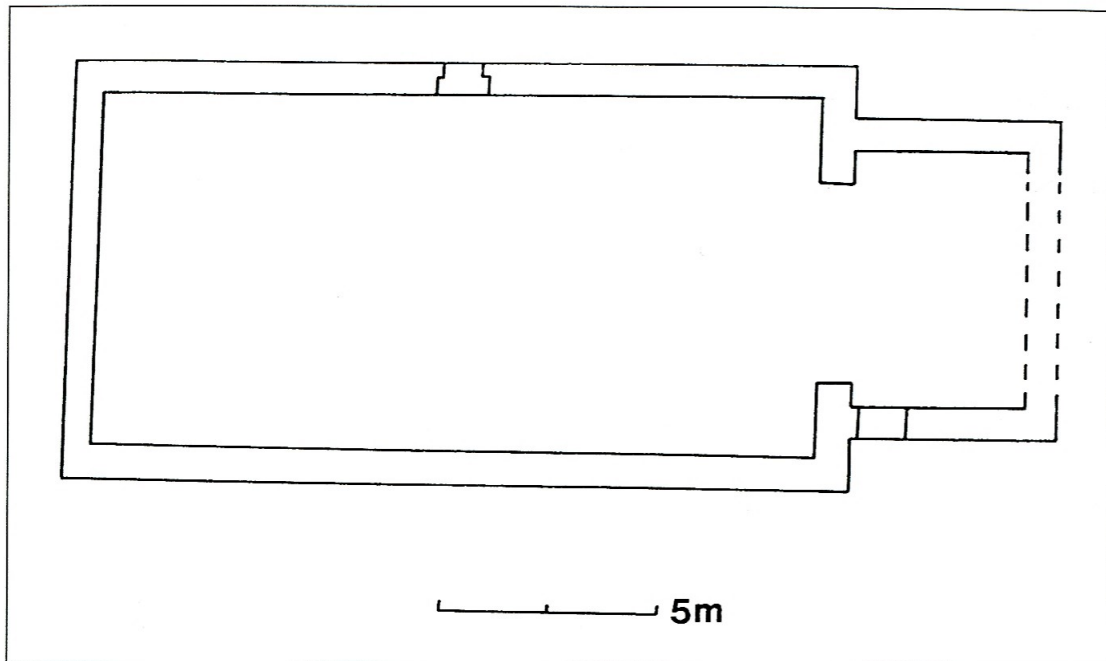
²⁰ Kubach/Verbeek IV, 32.

²¹ J. Mertens, *Recherches archeologiques dans l'abbaye mérovingienne de Nivelles*, in:

Archeologica Belgica 61 (1962), 89-113.

²² G. Binding, *Bericht über Ausgrabungen in niederrheinischen Kirchen 1964-1966*, in: *BJb* 167 (1967), 357-387.

Grondplan van de Salviuskerk in Limbricht.

eeuw.²³ Deze voorbeelden vallen in het niet bij de grote aantallen tweedelige ruimten, het gebruikelijke schema van de zaalkerk. Er moet daarom ook, net als bij Limbricht, aan getwijfeld worden, of enkele van de door Glazema als “eencellig” bestempelde kerken als in Afferden, Beegden, Boxmeer, Gennep, Swolgen en Venlo ooit wel in die vorm bestaan hebben. Bovendien is in geen van deze kerkjes sporen van een altaarfundering in het schip teruggevonden.

Hiermee vervalt bij Limbricht ook de hypothese volgens welke de ingang in het koor de verplaatste zuidpoort van het schip zou zijn. Inderdaad zijn er in de kerk drie vloerniveau's teruggevonden, maar desondanks kan deze ingang zeer wel tot de oudste lemen vloer hebben behoord en dus de originele koortoegang zijn geweest. Bij de bouw van de nieuwe koorsluiting is hij dichtgezet; het muurwerk van het oude koor werd ingrijpend hersteld en waarschijnlijk werd toen ook de vloer opgehoogd. Een aparte ingang in het koorgedeelte, ook wel priesterpoort genoemd, is overigens helemaal geen zeldzaam verschijnsel. Ze bevonden zich onder meer ook in de zaalkerkjes van Wahlwiller en Echternach, en zijn nog zichtbaar in Erpekom en Oudergem (beide in België), Millen, Boarhunt (Engeland) en Jelling (Denemarken). De noordingang van de kerk van Limbricht lijkt wel een latere toevoeging. Het muurwerk is rondom uitgebroken en de omlijsting van kolenzandsteen is duidelijk van later datum dan die van de kooringang. Mogelijk betreft het hier een ingreep uit het einde van de twaalfde eeuw. Desondanks hoeft het overige muurwerk van de noordwand, dat uit dezelfde ruwe keien bestaat als de zuidwand van het koor, beslist geen resultaat van een herbouw te zijn.

²³ P. Glazema, *Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland gedurende 1946-1950*,

in: *Bijdragen en mededelingen Gelre 51 (1951)*, 1-120.

Het Salviuskerkje precies dateren blijft, ook na het funderingsonderzoek, erg moeilijk. Er werd geen materiaal in de bodem gevonden dat ouder is dan de tiende eeuw. We kunnen er van uitgaan dat de kerk is ontstaan als eigenkerk bij de burcht Limbricht. Zowel de kerk als de oudste stenen bebouwing op de burcht zouden dan geplaatst kunnen worden in de periode iets voor of rond 1100.²⁴

Millen

Ook de kerk van Millen is als eigenkerk ontstaan bij een burcht of versterking, waarvan de resten zich nu op Nederlands grondgebied bevinden. De oorspronkelijke patroonheilige was waarschijnlijk Sint Nikolaas. In 1121 of 1126 vestigde zich een Benediktijnerklooster in Millen. Van toen af werd een tijdlang gebruik gemaakt van twee altaren in de oude kerk: een hoogaltaar, gewijd aan Sint Gangulfus en Sint Quirinus voor de monniken, en een Nikolaasaltaar voor de parochianen. In de tweede helft van de twaalfde eeuw werd het eerstgenoemde altaar verplaatst naar een nieuwe altaarruimte ten oosten van het eveneens nieuwe noordelijke zijschip.

Aan het rechtgesloten koor van de kerk bevindt zich nog een tweede versmalde rechthoekige koorruimte. Hoog boven in de oostwand hiervan is een Latijns kruis van ronde rode gebakken tegels ingemetseld. Deze tegels zijn afkomstig van zuiltjes van een Romeins ondergronds verwarmingsstelsel, hypocaustum genaamd. Ook in het kerkje van Asselt zijn dergelijke tegels verwerkt.

Alle vensteropeningen, behalve die onder het dak van het noordelijke zijschip, zijn in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw vergroot. Hoewel grote delen van het oorspronkelijke muurwerk van rivierkeien, zandsteen en Romeins hergebruikt materiaal bewaard zijn gebleven in de zuid- en noordwand, onder het later verhoogde dak van het zijschip en in het “dubbele” rechtgesloten koor, is het juist bij deze kerk zeer moeilijk om uitspraken te doen over de vormontwikkeling. Aangenomen wordt, dat aan een kleine zaalkerk met rechtgesloten koor rond 1121 een groot rechthoekig schip is gebouwd. De ingang in de zuidgevel van het koor zou dan afkomstig zijn uit het originele schip en dus verplaatst zijn.²⁵

Een andere verklaring is, dat de driedelige ruimte in één bouwperiode tot stand kwam. Het schema van een dubbel of trapsgewijs versmald koor is wel ongebruikelijk, maar niet uniek in de vroeg-Romaanse architectuur.

We vinden deze dispositie ook bij de Petruskerk van Boxmeer (waarschijnlijk in een keer tot stand gekomen in de elfde eeuw), in Balkhausen (Kreis Bergheim, tiende of elfde eeuw), misschien ook in Kofferen (Kreis Heinsberg, einde tiende eeuw) en in de tiende eeuwse gedaante van de kerk in Vilich (Stadt Bonn), hoewel daar

²⁴ E.M. Dolné, *De architectuur-historische plaatsbepaling van het kasteel “Lemborgh” te Limbricht*, in: *Lemborgh* (noot 5), 157-183. Cf. J.G.N. Renaud, *Boekbesprekingen*, in: *Bulletin KNOB* jg.86 nr.1 (1987), 39-41.

²⁵ *Kubach/Verbeek II*, 781-782. Zie ook: P.J. Tholen, *Die Saalkirchen im Selfkant*, in: *Der*

Niederrhein. Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz, Neuss 1953, 70-79;

J. Grein, *Zum 800jährigen Jubiläum der Verehrung des heiligen Quirinus in Millen. Geschichtliches über die Quirinusverehrung, Dorf, Propstei, Kirche und Herrschaft Millen*, Düsseldorf 1926/Heinsberg-Uberbruch 1977 (herdruk).

door opgraving vast kwam te staan dat de koorsluiting een deel was van een oudere zaalkerk.²⁶

Deze vorm kan een variant zijn van het rechthoekige koor met een versmalde absis, zoals in de tweede, midden twaalfde eeuwse bouwphase van de kerk in Oosterbeek. Hierop wijst indirect ook de hagioskoop (rond kijkgat) in de oostwand van het koor. Omdat men door deze kleine opening in de wand een blik kon werpen op relieken of op de bewaarplaats van de gewijde hosties, zou deze ruimte van begin af aan een speciale liturgische functie gehad kunnen hebben (een latere toevoeging aan het hoofdkoor lijkt minder waarschijnlijk), hetgeen misschien in verband staat met de genoemde twee altaren in de kerk voorafgaande aan de bouw van de Quirinuskapel. Ook de plaats van de kooringang is, net als in Limbricht, verre van ongevoel. De uitbraaksporen in de muur er omheen wijzen op een herstelling of op een secundaire plaatsing, maar het is zeer de vraag of dit zandstenen portaal afkomstig is uit de oorspronkelijke zuidwand van het schip. In het muurwerk tussen schip en koor is overigens geen bouwnaad of materiaalverschil waarneembaar.

De bouwgeschiedenis van deze boeiende kerk, die we net als de burcht Millen niet precies kunnen dateren (ieder tijdstip tussen het einde van de tiende tot het midden van de twaalfde eeuw is mogelijk), zal daarom uiteindelijk alleen met een bodemonderzoek verhelderd kunnen worden.

Broeksittard

Het Mariakerkje van Broeksittard is helaas in 1934 gesloopt. Voor de afbraak werd een tekening vervaardigd van de noordwand door P.A. Tholen, een bekend onderzoeker van zaalkerkjes in het gebied van de Selfkant.²⁷ Ook bleef een oude foto van het kerkje bewaard.

De noordwand was grotendeels opgetrokken uit maaskeien, mergel, zandsteen en hergebruikt Romeins materiaal en vertoonde de sporen van enkele moeilijk te interpreteren verbouwingen. De vier pijlers en de daarbovenliggende horizontale strook van kleine maaskeien die zich in de wand aftekenden tot een hoogte van 2,20 meter boven de grond vormden mogelijk een restant van de oorspronkelijke zaalkerk van 12 meter lengte. Deze bezat een noordelijk zijschip, of was bestemd een dergelijke verbouwing te ondergaan. Waarschijnlijk nog voor de voltooiing van de zijbeuk werden de scheibogen weer dichtgezet met hetzelfde materiaal als waarmee de bovenhelft van de noordmuur was verhoogd. Nog later, toen blijkbaar het maaiveld buiten de kerk flink hoger was komen te liggen, werd een ingang met rondboog in het midden van de wand geplaatst. Van twee dichtgezette rondboogvensters tekenden zich nog de contouren af in de verhoogde muurwand.

Ook hier zou alleen archeologisch bodemonderzoek enige zekerheid kunnen geven over de oorspronkelijke vorm en over de datering, die we voorlopig maar moeten schatten tussen de tiende en twaalfde eeuw.

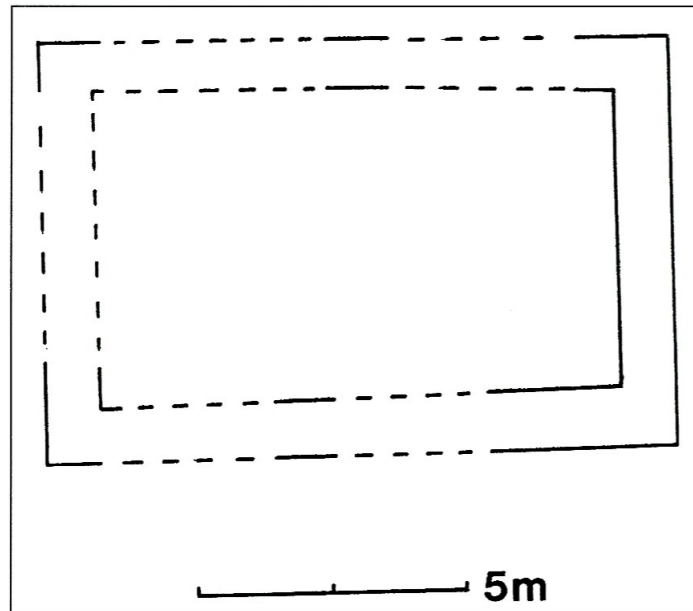
²⁶ I. Achter, *Die Stiftskirche St. Peter in Vilich*, Düsseldorf 1968, 140-143.

²⁷ Kubach/Verbeek IV, 31.

Höngen

De resten van de in 1945 deels verwoeste Lambertuskerk van Höngen, iets verder van Sittard verwijderd en pal aan de Saeffelerbach gelegen, werden in 1950 geheel afgebroken, waarbij door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek waarnemingen werden gedaan naar eventuele oudere funderingen.²⁸ Direkt onder het middenschip van de drieschepige kerk kwamen delen tevoorschijn van funderingsmuren, opgebouwd uit mergel, tufsteen en rivierkiezel, die de plattegrond vormden van een rechthoekige zaalkerk van 6,15 meter bij 15,40 meter (binnenwerkse maten) met een muurdikte van 80 centimeter. Van een koorruimte ontbrak ieder spoor. De fundering van de oostelijke schipmuur was zelfs glad afgewerkt, zodat het de vraag is of er ooit wel een koor is geweest. Het kerkje van Höngen zou wel eens een van de zeer weinige zaalkerken zonder apart afgescheiden altaarruimte kunnen zijn. Helaas belette de hoge waterstand een verder onderzoek naar de diepere niveau's. Datering van het zaalkerkje (de kerk van Höngen werd voor het eerst genoemd in 1277 en was een dochterkerk van Gangelt) is ook hier zo goed als onmogelijk: elk tijdstip tussen de tiende en de twaalfde eeuw komt in aanmerking.

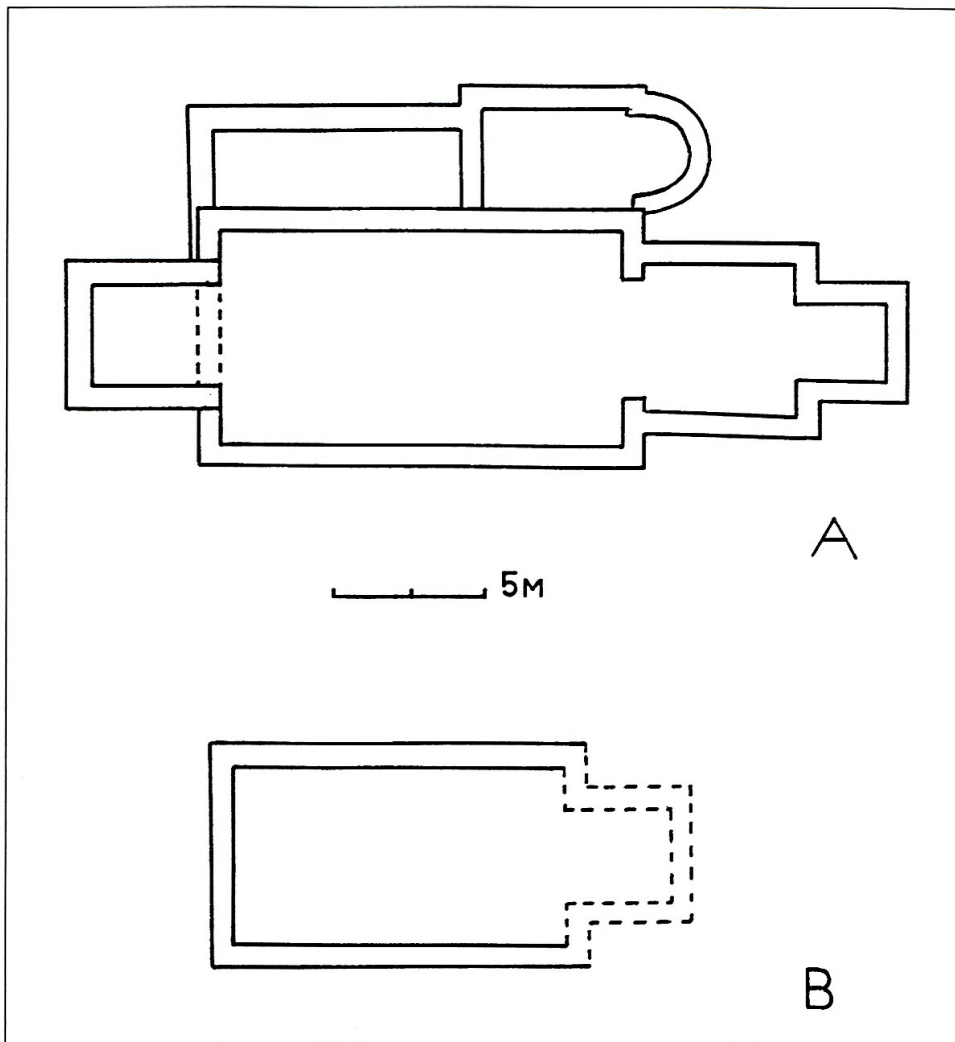
Grondplan van het zaalkerkje in Höngen.

Hillensberg

Bij de ontpleistering in 1959 van het muurwerk van de Michaelskerk in Hillensberg kwam de zuidmuur van een zaalkerk tevoorschijn, bestaande uit een benedenlaag van veldkeien en een bovenlaag van breuksteen, mergel en Romeins materiaal (net als in Millen zijn sporen van Romeinse bewoning dichtbij teruggevonden). Ook hier is het muurwerk sindsdien onbepleisterd gelaten. Zichtbaar zijn nog de contouren van een later (met breuksteen) dichtgezette ingang met een rondboogomlijsting van

²⁸ De tekening, die berust in het archief van de ROB, werd vervaardigd door R.Th. v.d. Garden.

Grondplan van de zaalkerken in Millen (A) en Hillensberg (B). Naar P.A. Tholen.

mergel en twee kleine rondboogvensters. Duidelijk is te zien hoe in deze muur de grootte van de breukstenen naar boven toe afneemt. In de noordwand is een stukje oud muurwerk bewaard aan de uiterste oostzijde van het oorspronkelijke schip, waar in 1840 een sacristie werd aangebouwd. De rest van de muur bestaat uit baksteen en dateert uit 1687. De zaal had een afmeting van 11,20 meter bij 5,80 meter (binnenwerkse maten). De vorm van de koorsluiting is onbekend, mede omdat er nooit een bodemonderzoek heeft plaatsgevonden. In een zeventiende eeuwse tekst wordt melding gemaakt van een begraafing “bij de dichtgemetselde deur in het koor”, hetgeen duidt op eenzelfde toestand, welke nu nog zichtbaar is in Millen en Limbricht.

De oorspronkelijke koorsluiting maakte in 1812 echter plaats voor het huidige polygonaal gesloten koor van baksteen.²⁹

Het zaalkerkje van Hillensberg wordt gedateerd als elfde of twaalfde eeuws.

²⁹ A.M.P.P. Janssen, *Zur Baugeschichte der St.-Michaeliskirche in Hillensberg*, in: *Heimat-*

kalender des Kreises Heinsberg, 1991, 121-124.

De oorsprong van de zaalkerk met het rechtgesloten koor

Bij een zo grote verspreiding van de zaalkerk met het versmalde rechthoekige koor rijst de vraag, waaruit deze bouwvorm is geëvolueerd en waar een eventuele oorsprong te vinden is. Hierover zijn in de afgelopen decennia allerlei niet altijd even goed gefundeerde ideeën naar voren gebracht.³⁰ Vaak werd vergeleken met Engelse zaalkerken, vooral met het kerkje van Escomb in Northumbria. Dit leidde tot de gedachte dat deze architectuur tijdens de missieactiviteiten van Willibrord en Bonifatius op het continent zou zijn geïntroduceerd. Buiten het feit dat er tot nu toe geen Engelse of Ierse zaalkerken van dit type uit de tijd van de missionarissen, de zevende eeuw, bekend zijn en ook de kerk van Escomb zelf mogelijk pas in de achtste eeuw voltooid is, wordt de stelling tegengesproken door continentale zaalkerken, zowel in hout als in steen, die dateren van vóór de Iers-Angelsaksische missie.³¹

De Pauluskerk in Nijvel, gebouwd in de tweede helft van de zevende eeuw, de kerk van Oberwil (bij Basel) uit het midden van de zevende eeuw, en de Niedermünster in Regensburg van omstreeks 700, zijn slechts enkele van een redelijk grote groep van geografisch zeer verspreide vroege eenschepige kerkjes met een versmald rechthoekig koor. Misschien kan daar ook het Martinuskerkje in Canterbury aan toegevoegd worden, die de oudste kerk van Engeland heet te zijn en waarvan het oudste gedeelte nog uit de zesde eeuw zou dateren. Helaas is de bouwgeschiedenis van dit kerkje net zo omstreken als die van de kerk van Millen, want ook hier lijkt de typische zaalkerkvorm ontstaan door het aaneenschakelen van twee rechthoekige bouwlichamen.³²

Overigens is de opbouw van het zo vaak als voorbeeld aangehaalde bedehuis in Escomb beslist anders dan welke Europese zaalkerk dan ook: de indrukwekkende hoogte, de langgerekte zaal met totaal andere lengte-breedte verhoudingen en de nauwe doorgang tussen schip en koor zijn elementen die we op het vasteland nergens terugvinden.

Zoals reeds eerder gezegd moet een andere verklaring, volgens welke de zaalkerk met rechtgesloten koor evolueerde uit de eenvoudige rechthoekige ruimte, eveneens verworpen worden, omdat daarvoor enerzijds veel te weinig voorbeelden voorhanden zijn, zowel in de vroegste tijd van de kerstening als in de volle middeleeuwen, anderzijds omdat zeer veel vroege zaalkerken van het begin af aan als tweeledige ruimte bestaan hebben.³³ Een vergelijking met primitieve Ierse en Engelse oratoria of cellae, zoals het bekende Gallarus Oratorium, gaat daarom niet op.

Ook een ontwikkeling vanuit continentale cellae memoriae, al of niet op oude grafvelden, is op zijn minst zeer twijfelachtig, al is hier wel een enkel voorbeeld, zoals Xanten en misschien ook Zelhem, voor aan te voeren. De meeste andere kleine

³⁰ P. Glazema, *Vorm en oorsprong van de rechtgesloten zaalkerk*, PSHAL 85 (1949), 173-198.

³¹ C. Peeters, *Kerk- en kloosterbouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels*, in: *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willi-*

brordcongres Nijmegen, 28-30 september 1989, onder red. van P. Bange en A.G. Weiler, Nijmegen 1990, 361-373.

³² H.M. Taylor, J. Taylor, *Anglo-Saxon architecture, II*, Cambridge 1965/1978, 143-145.

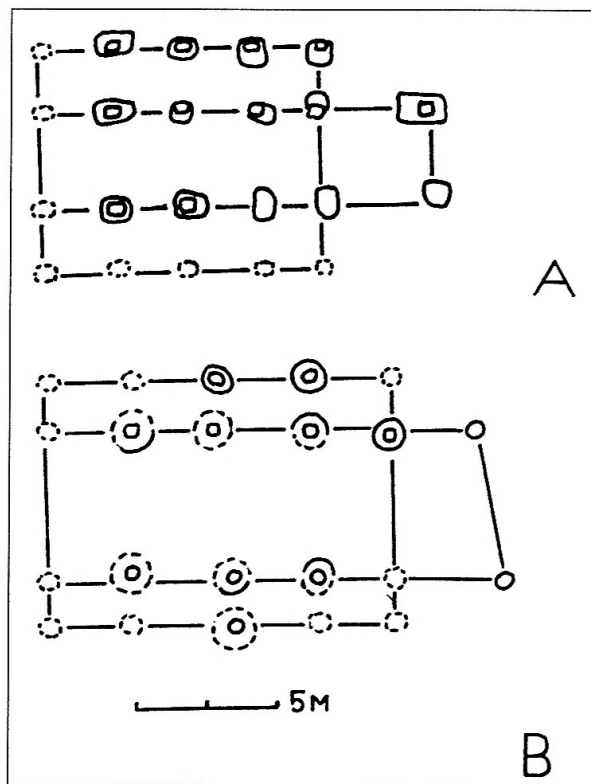
³³ Glazema (noot 30), 197; Smeets (noot 5), 119-120.

gebedsruimten echter, bijvoorbeeld die in Bonn en Keulen zijn opgegraven, hebben nooit aan het begin gestaan van een architecturale ontwikkeling tot zaalkerk met rechtgesloten koor. Zij zijn niet eens echte kerken geweest, in die zin dat er een volledige eredienst werd beoefend.

Een relatie met houten kerken is meermalen gesuggereerd. De vorm zou een nabootsing zijn in hout van de stenen absis en zo veelvuldig zijn toegepast, dat hij in de steenbouw werd overgenomen.³⁴ Dit impliceert dus dat de stenen zaalkerk afgeleid is van de houten kerk. Toch is ook dit onjuist.

Door opgravingen van sporen van houten kerken, vaak niet meer dan paalkuilen, kennen we een aantal kerkjes met een versmald koor, die echter geen van alle ouder zijn dan de achtste eeuw. De al eerder genoemde houten kerk van Grobbendonk-Ouwen (Oost-Vlaanderen) stond op een grafveld uit de zevende eeuw. Het gebouw werd als een mogelijk drieschepige constructie met een uitspringend rechthoekig koor in de achtste of negende eeuw neergezet en in de elfde of twaalfde eeuw door een bijna identieke stenen kerk vervangen.³⁵ De kerk van Roksem (Hrochashem; Westvlaanderen) staat ook op een grafveld, dat teruggaat tot de achtste eeuw. De houten kerk had een lengte van circa 12 meter en een smaller koor van 6 bij 5,5 meter en werd vermoedelijk in de loop van de negende eeuw gebouwd.³⁶

Reconstructie van het grondplan van de houten kerken in Pier (A) en Breberen (B). Naar Binding.

³⁴ G.P. Fehring, *Gräberfeldern, Kirchen und Kirchhöfe, Einführung in die Archäologie des Mittelalters*, Darmstadt 1987, 85-88; G.P. Fehring, (noot 12), 193.

³⁵ Zie noot 13.

³⁶ J. Mertens, *Fouilles dans l'église disparue de Roksem*, in: *Baukunst des Mittelalters in Europa. Hans Erich Kubach zum 75. Geburtstag*, onder red. van F.J. Much, Stuttgart 1988, 107 e.v.

Dichter bij huis vinden we de houten kerk van Pier (Kreis Düren), uit de periode rond 700 en gelegen op een grafveld uit de late zesde eeuw. Het schip bestond uit een houtskelet gedragen door vier palenrijen en werd door verlenging van de middelste twee rijen met een rechthoekig koor afgesloten. Ook hier had de herbouw in steen dezelfde ruimtelijke dispositie.³⁷

De reeds genoemde houten (Maternus)kerk van Breberen, vier kilometer ten oosten van Höngen, kan eveneens als een dergelijke vorm gereconstrueerd worden en dateert waarschijnlijk uit de negende eeuw. Naast deze drie- of meerschepige constructies kennen we ook eenschepige houten kerken met een smaller koor. Een voorbeeld is de kerk van Lohn bij Aken, opgegraven in 1970. De oudste fase dateerde uit de tiende of elfde eeuw en bestond uit vlechtwerkwanden tussen een stuk of veertien ingegraven behakte houten palen. In het koor werd een altaarfundering teruggevonden. Later, in de elfde of twaalfde eeuw, is het koor vernieuwd in steen terwijl het houten schip gehandhaafd bleef.³⁸ Hetzelfde gebeurde ook bij de kerken van Grobbendonk en Malden (bij Nijmegen). Deze laatste kan, zij het met enige reserves, ook als eenschepig bestempeld worden waarbij de datering rond de tiende eeuw vooralsnog onzeker blijft.³⁹

Een dergelijke combinatie van hout en steen zal waarschijnlijk niet erg lang gefunctioneerd hebben. Ze is dan ook te interpreteren als tussenfase naar een volledige verstening van het gebouw. Andere eenschepige houten kerken vinden we vooral in noordelijker gebieden, zoals in Tostedt (Kreis Hamburg) en Horning (op Jutland), maar ook in Engeland: St. Michael's in Thetford (Norfolk).⁴⁰ Al deze voorbeelden wijzen er op dat zowel houten als stenen (zaal)kerken vanaf de eerste eeuwen van de kerstening naast elkaar gebouwd werden, zonder dat het ene van het andere is afgeleid. Het relatief kleine aantal opgegraven houten kerken is zonder twijfel mede een gevolg van de vergankelijkheid die dergelijke sporen in de bodem achterlaten, maar omgekeerd valt het te betwijfelen of stenen kerken in de regel vooraf werden gegaan door houten bouwsels, zoals dat voor de Limburgse zaalkerken wel eens beweerd werd.⁴¹

De gebruikelijke manier van bouwen van houten kerken in het Maasgebied en verder naar het westen was door middel van ingegraven dragende houten palen met daartussen vlechtwerkwanden of houten planken. Soms steunden de wanden op liggende houten planken of stijlvoetplaten, die de staanders met elkaar verbonden. Wand gevormd door verticale planken (palissaden) die rusten in greppels, vinden we vooral in Engeland en Scandinavië. Ten oosten van de Rijn werd nog een andere bouwmethode gehanteerd: het funderen van de gehele dragende constructie op liggende balken of voetplaten, die op hun beurt direkt op het zand of op een dunne bovengrondse fundering van steen lagen. Een dergelijk bouwwerk laat meestal zeer weinig sporen na en het is dan ook aan de nauwkeurigheid van de opgravers te danken, dat er nog enkele van deze kerkjes teruggevonden zijn, zoals Hochemmerich I

³⁷ Fehring, (noot 12), 192.

³⁸ M. Dohrn-Ihmig, *Ausgrabungen in der Pfarrkirche St. Silvester in Lohn, Kreis Aachen*, in: *BJb* 178 (1978), 541-568.

³⁹ A.G. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen I, Het*

westelijk deel, Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Den Haag 1982, 212 e.v.

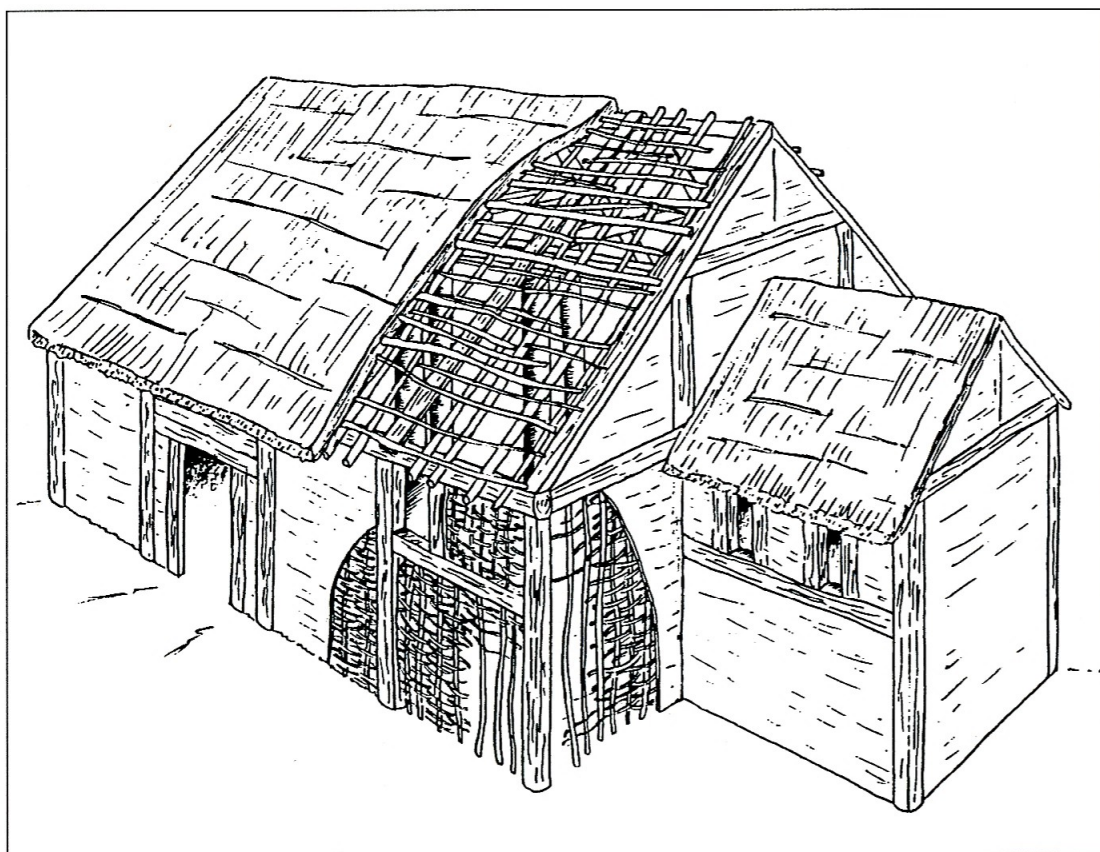
⁴⁰ C. Ahrens, *Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburg 1982, 35.*

⁴¹ Zie noot 30.

(achtste-negende eeuw), Wesel en Bensberg-Refrath I (beide uit de negende eeuw).⁴² In het Maasgebied werd deze methode voor zover bekend niet toegepast, zodat men het ontbreken van sporen van houten kerken er niet aan toe kan schrijven. Wel is de combinatie van de houten bovenbouw op een ingegraven stenen fundering in gebruik geweest. Daar waar van grote zaalkerken relatief dunne funderingsmuren (smaller dan 60 centimeter) werden gevonden, mag een houten opbouw verondersteld worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de zevende eeuwse Petrus/Gertrudiskerk van Nijvel en voor de zesde eeuwse Servaaskerk in Maastricht, de Magnum Templum van bisschop Monulphus.

In nogal wat plaatsen heeft de vondst van paalkuilen en paalgaten onder stenen kerken niet geleid tot een bevredigende reconstructie van een houten gebouw. Soms was het niet eens zeker of het wel kerken geweest waren. Toch kan uit de wel bekende plattegronden van houten kerken geconcludeerd worden dat deze stuk voor stuk sterk verschilden van de ons bekende houten woonhuizen uit die tijd. Het grondplan van houten kerken als in Pier en Roksem laat er geen twijfel over bestaan dat we hier te maken hebben met een sacraal gebouw. De techniek van ingegraven dragende palen en wandgreppels werd toegepast in de bouw van huizen en schuren in zowel de voor-Romeinse, Romeinse als middeleeuwse tijd (in verschillende vormen, zowel een- als meerschepig), maar geen enkele huisplattegrond wordt

Reconstructie van de opbouw van de houten kerk in Pier.

⁴² G. Binding, *Niederrheinische Holzkirchen auf*

Schwellbalken, in: *BJb* 170 (1970), 279-288.

gekenmerkt door een tweedelige aanleg waarbij het ene deel ten opzichte van het andere is ingesnoerd. Evenmin zijn er kerkplattegronden bekend die zich enigszins laten vergelijken met het bootvormige huistype zoals dat in Dorestad werd opgegraven.⁴³

Hiermee komt een andere hypothese, volgens welke de Noordepartese houten kerk zou zijn afgeleid van het grondplan van het houten woonhuis, te vervallen. Een vergelijking tussen de houten schuren, zoals die in Geldrop zijn opgegraven (elfde-twaalfde eeuw), en een houten kerk als in Gemonde (tiende-elfde eeuw?) toont weliswaar zekere overeenkomsten, zoals een rechthoekige aanleg met paarsgewijs geplaatste zware palen en rechte in plaats van gebogen wanden, maar het versmalde koor in Gemonde blijft toch een onmiskenbaar sacraal element.⁴⁴

Net als bij steenbouw geldt ook hier dat de rechthoekige houten zaal niet aan het begin stond van een ontwikkeling naar de tweeledige schip-en-koorgedaante. Eencellige houten kerken als in Ellecom (negende-tiende eeuw) en Palenberg (achtste-negende eeuw) worden in tijd niet opgevolgd door tweecellige: beide typen komen naast elkaar voor. De iets oudere houten kerken van Brenz (zevende eeuws) en van Solnhofen IV (rond 700), beide in Neder-Beieren aan de Donau, waren drieschepige paalconstructies met reeds een duidelijk afgescheiden koorgedeelte en werden later vervangen door gebouwen van steen.⁴⁵ Het opgaande werk van zulke kerken moet de bouwers voor heel wat meer problemen hebben gesteld dan het vervaardigen van bijvoorbeeld een rechthoekig woonstalhuis of schuur. We mogen ervan uitgaan, dat zij een zo goed mogelijke imitatie van stenen voorbeelden nastreefden (de houten kerk van Solnhofen had bijvoorbeeld een kleinere voorganger van steen), te vergelijken met de manier waarop in de latere Scandinavische stafkerken elementen uit de steenbouw direkt in hout vertaald werden. Als de vakwerkwanden geheel met pleister, leem en kalk glad werden gemaakt, zal er in- en uitwendig weinig verschil meer met kerkjes van steen over zijn gebleven.

Het enige element dat duidelijk van de profane bouw in Noordeparte is overgenomen, is de plaats van de ingangen in de lange zijden. Hier is geen religieuze reden ("duivelspoort" versus "paradijspoort" of scheiding van mannen en vrouwen) voor aan te voeren. Zoals we zagen is er bij de stenen kerken niet eens consequent sprake van twee tegenoverliggende ingangen en als we daar eveneens bij de houten kerken van uit mogen gaan, is ook wat dit betreft een vergelijking met het boerderijtype van Dorestad onjuist. Hoewel het onderzoek naar oude kerken -gelukkig- nog lang niet afgesloten is, kunnen we voorlopig concluderen dat het concept van de zaalkerk met het rechtgesloten koor, zowel in hout als in steen, al vanaf het begin van het Christendom in het noorden van Europa vastlag. Als variant op de Zuiddepartese kerk met de laat-antieke absidale koorsluiting kon deze vorm zich zeer lange tijd

⁴³ Deze vergelijking maakt W.A. van Es, *Het Nederland van Willibrord. Enkele archeologische kanttekeningen*, in: *Willibrord (noot 31)*, 67-81.

⁴⁴ W. Beex, *Ontginningen in een feodale wereld*, in: *Tussen zes gehuchten. De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, onder red. van J. Bazelmans en F. Theuws,

Amsterdam 1990, 38-50.

⁴⁵ Fehring (noot 12), 188; V. Milošević, *Die Propstei Solnhofen an der Altmühl in Mittelfranken. Untersuchungen 1961-1966 und 1974*, in: *Ausgrabungen in Deutschland II*, München 1975, 278-311.

handhaven en over een reusachtig gebied verspreiden. De kerkjes in het Limburgse gebied mogen dan ook beschouwd worden als een representatieve groep die tot stand kwam op het hoogtepunt van haar populariteit: in de elfde en twaalfde eeuw. Ondanks het gemis aan bewaarde vroegere voorbeelden zal duidelijk zijn dat de zaalkerk reeds in de zevende eeuw een volwaardige ontwikkelde kerkarchitectuur was en niets van doen had met utiliteitsbouw, “oercellen” of voor de eredienst aangepaste profane huizen of schuren.